

Ніжинські Старожитності

№ 1-2 (5-6), січень-червень, 2012 р.

Видання Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського та Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK

СЕРГІЙ
ЗОЗУЛЯ

старший науковий
співробітник
Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОPIK

6 березня 2012 р. минають 175-ті роковини від дня смерті Юрія Федоровича Лисянського – видатного мореплавця й ученого-океанографа, морського офіцера, що уславив своє ім'я насамперед участю в першій російській морській навколосвітній експедиції. Хоча офіційно керував цієї подорожжю його друг і однокашник І.Ф. Крузенштерн (атаємно – шейм. П.Рє-занов, той самий, відомий за рок-оперою «Юнона» і «Авось»), Ю.Ф. Лисянський практично всю подорож пройшов окремо, ставши, відтак, фактично її співкерівником. Ця окремішність дала можливість більше уваги приділити науковим, зокрема гідрографічним і океанічним, дослідженням, що надало місії шлюпу «Нева» яскраво вираженого дослідницького характеру. Під час експедиції Юрій Федорович виявив себе і як талановитий організатор і керівник,

і як досвідчений морський офіцер, і як кваліфікований науковець. Чого вартий лише його гавайсько-російський словник, аналогів якому немає досі, а також книга «Подорож навколо світу на кораблі «Нева», що витримала вже 4 видання, два з яких – ще за життя її автора.

А починалося все для нього в Ніжині, в будинку священика Іоанно-Богословської церкви Федора Герасимовича Лисянського, де майбутній приборкувач морських хвиль народився 1 квітня 1773 р. (12 квітня за н.ст.). Хоча ім'я Ю.Ф. Лисянського ніколи не було ані під забороною, ані незаслушено

А́ОӒÈÍ Î Ê, ÄÅ Í ÆĐÎ ÄÈÃÑВ
ÀÈÄÀÒÍ ÈÉ Ì Î ĐÂÏ ÈÀÃÖÜ

забуте, точна дата народження мореплавця довгий час була не з'ясованою. На надгробку над його могилою в Санкт-Петербурзі датою народження вказано 2 квітня 1773 р.; в кількох біографічних дослідженнях указувалося 2 серпня того ж року. Лише в 2004 р. Г.В. Морозовий і В.І. Чуйко вдалося розшукати метричний запис про народження Ю.Ф. Лисянського й поставити крапку в цьому питанні остаточно – 1 квітня. (До речі й щодо дати смерті також є різна інформація – в деяких джерелах указується 26 лютого, тобто 10 березня за н.ст.)

Довгий час не з'ясованим остаточно було й питання щодо місця народження Ю.Ф. Лисянського. Беззаперечним був факт щодо його народження в Ніжині, в родині настоятеля церкви Іоанна Богослова. Проте, документальних свідчень де саме в Ніжині проживала родина протоієрея Ф.Г. Ли-

саянського немає. До цього слід додати, що в документах побіжно згадувалося, що після смерті протоієрея Ф.Г. Лисянського його родина продовжувала проживати в мурованому будинку поруч із самою церквою. Вивчаючи карти й плани Ніжина другої половини XVIII – першої третини XIX ст. переконаєшся, що іншого будинку, який відповідав би такій характеристиці, ніж сучасна адмі-

ністра-
тивна
будівля
ніжин-
ського
відділу
Черні-
гівської
облдер-
жархіву
(розта-
шову-
ється
тут з
1926 р.)
немає.
До цього
слід до-
дати

думку відомого історика архітектури В.В. Вечерського, який за типом споруди й особливостями конструкції однозначно датував найдавнішу частину вказаного будинку другою половиною XVIII ст. – орієнтовно 1760–1770-ми роками.

Відтак, можна сміливо стверджувати, що Юрій Федорович Лисянський народився саме в згаданому будинку, де прожив перші 10 років життя й звідки вирушив здобувати освіту до

далекій північній столиці, в серці завжди залишаючись вірним своїй малій батьківщині й відчуттю старовинного українського козацького роду, до якого належав він і його предки. Саме на цьому будинку місце пам'ятній дощці про визначного земляка, а в майбутньому – меморіальному музею видатного ніжинця.

саянського немає. Кілька років тому серед документів Чернігівської консисторії було виявлено прохання матері Ю.Ф. Лисянського про збереження за родиною померлого настоятеля (тобто батька Юрія Федоровича) державного утримання, оскільки іншого джерела прибутку не було – молодші діти ще були малі, а старші навчалися в

ОЛЕКСАНДР
МОРОЗОВ

завідувач Музею
рідкісної книги бібліотеки
НДУ імені
Миколи Гоголя

На західній околиці Ніжина, вздовж берегів тихоплинного Остра, розкинулося мальовниче урочище Ветхе. Тут, на оточеному вигином річки та непрохідними болотами високому пагорбі, що називався у давнину «Красний острів», колись височів чоловічий Ветхоріздвяний монастир.

Жодне письмове джерело не зберегло для нас звістки про час його заснування. Відомий дослідник старожитностей Опанас Шафонський у 1786 р. записав від старожилів легенду, згідно з якою у цій місцевості колись був великий ліс, що належав шляхтичу Білошапці. Іменувалося воно «Білошапківщина», де з прадавнього часу існував скит. Оскільки Білошапка був людиною побожною й сповідував православ'я, то й вирішив віддати свою маєтність на будівництво монастиря. За його клопотанням була збудована перша дерев'яна церква, згодом з'явилися ченці. Але коли саме відбулася ця подія О. Шафонському з'ясувати не вдалося. Оглядаючи монастирські святині, автор опису Чернігівського намісництва звернув увагу на великий срібний хрест із вирізьбленим на ньому написом, який свідчив про його виготовлення 6 грудня 1620 р. «при Ігумені Кирилї з братією».

Історик церкви архієпископ Філарет Гумілевський вважав, що час заснування монастиря може бути віднесений до XIV ст. Цей здогад він обґрунтував тим, що в 1817 р. під час перебудови однієї з церков монастиря у Ветхому під фундаментом знайшли закладний камінь із написом XIV ст. Наскільки вірний цей факт сьогодні судити важко. Але це цілком можливо, адже останнім часом археологам пощастило виявити в урочищі Ветхе залишки кількох поселень XIII–XIV ст.

Перші письмові згадки про Ветхоріздвяний (Красноостровський) Георгіївський монастир належать до середини XVII ст., коли, незважаючи на руйнування під час Національної революції та Руїни, монастир переживає період свого розквіту. Його духовний авторитет засвідчує чисельна (близько сотні) чернеча братія, а також численні універсали українських гетьманів, які жалували обителі маєтності, сінокоси, млини тощо. Так, 4 листопада 1654 р. гетьман Богдан Хмельницький пожалував монастиреві містечко Мрин із селами. А коли в 1660 р. ці маєтності перейшли до Чернігівської єпархії, гетьман Юрій Хмельницький закріпив за Ветхоріздвяним монастирем слободу Салтикову Дівцю на Десні разом із селами Блистовою, Стольним, Волосківцями та Степанівною – з озерами, млинами, ланами, сінокосами, пущами. Від доби гетьманування Івана Скоропадського (1708–1722) збереглося 10 універсалів, якими підтверджува-

І Т І А Н О Е Д І А І Е І Е Е О² І² А Е І А

лися права на маєтності цього ніжинського монастиря.

З коротких описів можемо уявити, яким був Ветхоріздвяний монастир у XVII–XVIII ст. Розташований на високому мальовничому пагорбі на березі Остра, він був обнесений двома рядами земляних валів і являв собою досить міцну фортецю. Щоправда, це було звичайне явище для того часу. Часто церкви та монастирі, що будувалися згідно з правилами фортифікації, ставали на захист людей під час військової небезпеки. В 1645 р. на території монастиря була збудована дерев'яна церква Різдва Богородиці, але через 20 років вона вщент згоріла. В пам'ять про цю подію на місці, де стояла церква, ченці зробили високий насип й установили залізний хрест.

У 1659 р. ігумен монастиря Діонісій з братією скаржився, що під час знаменитої облоги Конотопу та військових дій за гетьманування Івана Виговського в Ніжин прийшов московський каральний загін – «государевы ратные люди», котрі «монастырь Нежинский взрабовали, и ... колокола и вси книги церковные и учительные побрали, и к Москве повезли». Ігумен просив затвердити за монастирем його маєтності «на пропитание», оскільки «братъи в том монастыри со сто человек».

На початку XVIII ст. в монастирі збудували кам'яний храм на честь Св. Георгія, а на монастирській брамі поставили дерев'яну церкву Різдва Іоанна Предтечі «особливої архітектури». Серед монастирських пам'яток О. Шафонський згадував криницю з надзвичайно якісною та смачною водою, якою охоче користувалися жителі Ніжина.

Духовний авторитет монастиря був пов'язаний із традицією шанування в Ніжині великомученика Георгія – покровителя міста. Від 1625 р. образ Георгія-Переможця з'являється на печатці магістрату Ніжина (тобто став офіційним символом міста), підкреслюючи відтак стратегічну функцію Ніжинської фортеці в системі оборонних рубежів краю. Тривалий час у монастирі зберігалася чудотворна ікона цього святого. Щорічно на день великомученика – 23 квітня (6 травня за новим стилем) – в місті відбувалося свято. Усі ніжинці, особливо місцеві греки, збиралися у Ветхому та влаштовували народне гуляння. Після 1716 р., коли чудотворну ікону перенесли безпосередньо до міста – у Благовіщенський собор новоствореного монастиря, до цієї традиції додалася хресна хода. Під час урочистої процесії, що супроводжувалася церковними дзвонами й співом, образ Св. Георгія переносили до Ветхоріздвяного монастиря і залишати там до кінця свят.

Починаючи з XVIII ст. монастир починає поступово занепадати. В 1716 р. усі маєтності ветхоріздвяного монастиря були передані до згаданого чоловічого Благовіщенського монастиря. Наступного року за наказом Петра I у

підпорядкування останнього потрапив і власне Ветхоріздвяний Георгіївський монастир, в якому тоді перебувало лише 6 ченців.

На початку XIX ст. архимандрит Благовіщенського монастиря Віктор Черняєв активно зайнявся перебудовою монастиря, в т.ч. й «філії» у Ветхому. До відновленої кам'яної Георгіївської церкви було добудовано дерев'яну церкву Різдва Богородиці, яку в 1864 р. розібрали і на її місці спорудили дерев'яну дзвіницю. Такою й дійшла до нас Георгіївська церква на всіх відомих старих фотографіях. Також за часу архимандритства Віктора Черняєва у 1817 р. був поновлений іконостас Георгіївської церкви, а на храмову ікону Св. Георгія ніжинський купець Чернов у пам'ять про своє чудесне одужання подарував розкішні срібні шати. Цього ж часу – десь у середині XIX ст. – у Ветхому поряд із Георгіївським монастирем з'явився скит іншого ніжинського монастиря – Введенського жіночого.

За довгу історію Ветхоріздвяний монастир став місцем останнього спочинку для багатьох видатних осіб. На цвинтарі храму Св. Георгія ховали представників козацької старшини, поважних духовних осіб, керманців Ніжина: ніжинського війта грека Петра Тернавіота, онука останнього грузинського царя полковника на російській службі Івана Багратіона, архимандритів Благовіщенського монастиря Арсенія Домонтовича, Павла Чедневського, Євгенія Порозова; першого директора Ніжинської гімназії вищих наук Василя Кукольника тощо; на монастирському кладовищі хоронили померлих ченців Благовіщенського монастиря.

Переживши понад 300 років драматичної історії, Ветхоріздвяний Георгіївський монастир не зміг подолати бурхливих соціальних катаклізмів XX ст. Він був закритий у 1920-х роках. У його будівлях деякий час була розташована колонія для безпритульних дітей. На початку 1930-х років під час тотальної колективізації територія обителі потрапила в розпорядження місцевого колгоспу, якому будівлі храмів і старі господарчі споруди виявилися непотрібними – їх, як і надгробки з цвинтаря і кладовища, було зрівняно із землею; цегла, колоди й дошки пішли на будівельні потреби.

Зараз у приватних садибах на вулиці Челюскіна можна побачити залишки фундаментів Георгіївської церкви та монастирських келій, у фундаментах повоенних житлових будинків деінде проглядають вмуровані надгробні плити й фактурна цегла XVIII–XIX ст. Єдиним нагадуванням нині про стародавній монастир є невеличка каплиця, збудована у середині 1990-х років. А ще залишився над дорогою згадуваний О. Шафонським монастирський колодязь, над яким колись знаходилася ікона Св. Георгія. Вода в ньому, як і кілька століть тому, холодна і смачна...

ЛАРИСА
КУЛИК

науковий співробітник
НКМ імені
Івана Спаського

Талановитий київський архітектор Михайло Артинів (грек за походження) народився в 1853 р. в Ніжині як і його брат Григорій (1860) – головний архітектор Вінниці на початку ХХ ст.

Предки родини Артинових (або як їх називали в Ніжині – Артино, за грецьким містом Арта, звідки вони походили) відкрили в Ніжині першу грецьку фабрику наприкінці 1730-х років. Для облаштування гарбарні (мануфактури з обробки шкіри) брати Юрій і Павло Артино придбали у правобережній частині міста ділянку землі й «лісові припаси». Головним джерелом збуту продукції вбачалися військові поставки – яким почалася російсько-турецька війна (1735–1739), а також внутрішній ринок; планували налагодити поставки за кордон – тогочасна ярмаркова торгівля в Ніжині давала до того непогані умови.

Не пасували у цілеспрямованості й енергійності перед своїми далекими родичами й брати Михайло та Григорій Артинови. Михайло Григорович закінчив Будівельне училище в Санкт-Петербурзі з відзнакою й отримав звання цивільного інженера. Працював тут-таки у столиці, а також у Харкові, де займався здебільшого приватним проектуванням. У Києві ж, який активно забудовувався наприкінці

XIX ст., розкрився його талант архітектора. Також М.Г. Артинів став відомим завдяки своїм благодійним вчинкам. Так, у 1897–1898 роках він виконав проект поліклініки для бідних дітей, відмовившись від гонорару. Протягом кількох років він також безкоштовно виконував замовлення Київського благодійного товариства.

Цікаво, що протягом 1897–1898 років за проектом Михайла Артинова перебудовувався дім Володимира Миклухо-Маклая – майбутнього героя Цусімської битви, брата видатного мандрівника Миколи Миклухо-Маклая, батько якого був родом із Ніжина.

Одне з найкращих творінь М. Артинова – прибутковий будинок купця Снежкова у Києві, виконаний в дусі історизму. В 1902 р. місто прикрасив Лук'янівський народний дім. Архітектор спроектував особливу будівлю, виконану в псевдоросійському стилі, майстерно стилізувавши під російську народну архітектуру. Споруда будувалася на замовлення товариства боротьби за народну тверезість, відтак тут було запроєктовано бібліо-

І ²ÆÈÍ ÑÜÈ² ÆÐÅÈÈ – ÆÐÕ²ÒÅÈÒÎ ÐÈ Ì ÈÕÅÈÈÎ ÒÀ ÆÐÈÅÎ Ð²È ÆÐÒÈÎ Î ÆÈ

теку та чайну, приміщення для лекцій та виставок. У 1903 р. за проектом М. Артинова будують благодійну лікарню ім. Лихаревої. Також архітектор виконав проект власного особняка на вул. Фундуклівській. (Цікаво, що київський цивільний губернатор І. Фундуклей, ім'ям котрого назвали цю вулицю, також походив із ніжинських греків і народився – як і М. Артинів – у Ніжині).

Брат Михайла Артинова – Григорій спершу навчався у реальному училищі в Кронштадті, потім закінчив те саме Будівельне училище у Санкт-Петербурзі. Цей навчальний заклад давав дійсно універсальну будівельно-технічну освіту, що ілюструє діяльність Г. Артинова. У 1889 р. він у чині цивільного інженера Х класу працював техніком при Санкт-Петербурзькій міській управі. У Ломжинській губернії Г. Артинов працював у комісії з будівництва військових казарм. У Луцьку він будує церкву Св. Пантелеймона на

ном). Це був єдиний на той час готель у Російській імперії, обладнаний електричним ліфтом!

У 1910 р. завдяки Г. Артинову м. Вінниця прикрасилася храмом Воскресіння Христового. Споруда була збудована в модному на той час неоросійському стилі. Приємно, що місцевий ландшафт вигідно підкреслює храмову архітектуру й зараз. Григорій Григорович натхненно займався також озелененням і благоустроєм Вінниці, проектуванням міської каналізації з біологічними фільтрами тощо.

Померли брати Артинови з різницею всього у 6 років: Михайло в 1913 р. (похований на Байковому кладовищі в Києві), Григорій у 1919 р. у Вінниці.

Братом Артиновим вдалося створити свій, по-казковому заворожуючий світ архітектури, збудувавши самотутні, але водночас без зайвого пафосу споруди. Дивлячись на спадщину Артинових з одного боку відчуваєш гордість за земляків-ніжинців, а з іншого – смуток, що їх талант не знайшов утілення в пам'ятках їх рідного міста.

на фото:
Лук'янівський народний дім
у Києві (1902) (ліворуч);
готель «Савой» у Вінниці
(1907-1912) (внизу)

Рованця (1898–1900).

У 1900 р. Григорій Григорович Артинів на посаді Вінницького міського архітектора проектує будівлю жіночої гімназії. У цей час досить потужну підтримку надає місту меценат і купець Аврам Мар'янич. Так, у 1903 р. за його матеріальної підтримки у Вінниці з'являється нова синагога, споруджена за проектом Г. Артинова. Одна з незвичайних будівель Вінниці – дім капітана Четкова. Цей розкішний особняк виконаний у стилі модерн – архітектор надав перевагу тонким, зігнутим лініям. Надалі Г. Артинів вирішує відкрити приватну практику, щоб задовольнити смаки багатих замовників. Таким чином з'являються особняки та прибуткові будівлі у центральних кварталах Вінниці.

Театрім. Садовського (1910) та готель «Савой» (1907–1912) – теж витвори архітектурного й інженерного таланту Г. Артинова (останній спільно з В. Ваксма-

Лілія
РУДЕНКОзавідувач відділу фондів
НКМ імені
Івана Спаського

Ніжин – місто з неймовірно багатою історією. Не перестаєш дивуватися тому, як кожен новий рік відкриває нові події чи імена, або визволяє із забуття людської пам'яті давні. І за кожним разом пересвідчуєшся в присутності дії якоїсь Творчої Аномалії Ніжина – нічим іншим пояснити таку кількість талановитих людей допоки не можемо.

Цього року відкриттям стало ім'я Михайла Ерассі – одного з видатних російських пейзажистів середини XIX ст. Довгі роки його ім'я перебувало на межі забуття, але на початку XXI ст. творчість М. Ерассі викликала нову хвилю зацікавленості, збурили неабиякий ажіотаж, насамперед на успішних аукціонах, навколо полотен митця. В 2010 р. у Москві вийшла книга Наталії Преснової про творчий шлях досі ще маловідомого живописця.

Михайло Спиридонович Ерассі (1823–1898) – походив з ніжинських греків, народився в Ніжині. В 1840–1846 роках навчався у художній школі О.Г. Венеціанова, якому доводився двоюрідним небожем (дід відомого художника – також ніжинський грек). У 1846 р. М. Ерассі вступив до Петербурзької Академії мистецтв, де займається в пейзажному класі під керівництвом професора Максима Воробйова.

Педагоги та критики зазначають характерну рису своєрідного живописного почерку художника – прагнення максимально реалістично передати натуру. Роботи «Сільський краєвид на околиці Виборга» (1850), «Пейзаж» з околиці Санкт-Петербурга (1851) та «Краєвид поблизу міста Виборга» (1852) були нагороджені відповідно срібною та двома золотими (малою та великою) медалями. Отримані відзнаки принесли молодому майстру звання класного художника, чин XIV класу і право на дворічне закордонне стажування за рахунок Академії.

У 1853–1856 роках М. Ерассі жив у Женеві, де займався під керівництвом швейцарця Олександра Калама (1810–1864) – одного з найкращих європейських художників свого часу, одного із засновників швейцарського романтизованого епічного альпійського пейзажу. О. Калама розробив принципово нову систему писання краєвидів, коли полотно вистроюється за «законами мистецтва» на основі детальних натурних етюдів. Драматичну напруженість у пейзажах викликає контраст між природою та живописною системою. Раніше скульпурально фіксована в природі. Зазначимо також, що свідченням авторитета наставника М. Ерассі, було включення його робіт для обов'язкового навчального копіювання до програми Петербурзької Академії мистецтв. У Росії його учнями були такі відомі свого часу художники, як О.П. Боголюбов, А.І. Ме-

І ЕОАЕЕІ АДААНІ

черський, П.А. Суходольський, В.Д. Орловський, А.Г. Моравський, помітний вплив творчість О. Калама справила на І.І. Шишкіна.

Але на загальному тлі вправних й одарованих учнів і критики, і сам швейцарець виділялися якраз М. Ерассі, називаючи його кращим учнем О. Калама. Він більше за інших учнів засвоїв характер і способи живопису вчителя. М. Ерассі став справжнім співцем альпійського краєвиду, заховався у величній гірській панорамі, мальовничі гірські озера та межигір'я, лісові хащі.

Дворічний термін перебування у Швейцарії на прохання М. Ерассі та за клопотання О. Калама був продовжений Академією ще на два роки. У своїх роботах учень, зберігаючи тематичну єдність з роботами вчителя, вів власні пошуки композиційних рішень, власні прийоми проробки деталей. На думку тогочасного мистецтвознавця П.М. Ковалевського, роботи М. Ерас-

каниці, маєтку князя Кочубея» – сама лише назва роботи видає захоплення художника своїм земляком – Миколою Гоголем: «Рядом с озером в Швейцарии стоит озеро или большой пруд в Малороссии. Там было утро; здесь – вечер. Там вставал чудный летний полдень из-за гор; здесь уходит знойный день с равнины. Горячие облака столпились на западном склоне неба. Даль утонула и сквозит в небесном зареве, отраженном в засыпающем пруду... А дубы и тополи уже облеклись сумерками, и вода утратила цвета заката... Еще минута – и черная ночь спустится своим южным миглом на пруд, и на деревья, и на едва мелькающую вдаль церковь Диканьки».

Того ж, 1862 року М. Ерассі був обраний закритим голосуванням професором пейзажного живопису Петербурзької Академії мистецтв. Але, на жаль, ненадовго – наступного року його твори з'явилися на академіч-

ні виставці востаннє. З 1864 р. він подорожував Швейцарією та Італією. Того ж року одружився з Софією Андріївною Тур. Два наступні роки родина жила в Італії. В 1867 р. переїхали до Берліна. В сім'ї народилося три доньки. В 1871 р. М. Ерассі вступає до Об'єднання берлінських художників. Планував повернутися працювати в Україну. Проте, ймовірно, цим планам не судилося здійснитися – допоки інформації про бодай відвідання ним батьківщини немає..

За життя Михайло Ерассі був модним, дуже популярним художником, мав багато замовлень на свої картини. Їх збирали відомі колекціонери (П.М. Третьяков, Ф.І. Прянишников). Полотнами М. Ерассі прикрашали імператорські резиденції: «Краєвид Швейцарії» знаходився у Зимовому палаці в Санкт-Петербурзі, «Краєвид біля Виборга», «Зимовий пейзаж», «Берег озера Леман біля Шамбері у Савойї» – у Олександрівському в Царському селі. Багато робіт перебувала у приватних колекціях усієї Європи. В Росії на сьогодні атрибутовані роботи М. Ерассі зберігаються у Російському музеї, Третьяковській галереї, Науково-дослідному музеї Російської Академії мистецтв, Ставропольському художньому музеї, Художньому музеї Алтайського краю (м. Барнаул), Музеї образотворчих мистецтв Республіки Карелія (м. Петрозаводськ) й інших. Але, на жаль, їх не побачиш у рідному місті ніжинського грека М.С. Ерассі.

Однак, не лише далекі екзотичні краї можна побачити на полотнах М. Ерассі. З не меншою любов'ю він пише рідні українські краєвиди. В нарисі М.П. Ковалевського про академічну виставку 1862 р. згадується нині втрачена картина «Вечір у Диканьці».

Однак, не лише далекі екзотичні краї можна побачити на полотнах М. Ерассі. З не меншою любов'ю він пише рідні українські краєвиди. В нарисі М.П. Ковалевського про академічну виставку 1862 р. згадується нині втрачена картина «Вечір у Диканьці».

Ольга
ПОНОМАР

завідувач відділу
"Поштова станція"
НКМ імені
Івана Спаського

Увагу багатьох відвідувачів відділу «Поштова станція» Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського привертає невелика скульптура коня, яка гармонічно доповнює експозицію, присвячену художнику-баталісту Миколі Самокишу. Це кабінетна скульптура – прес-пап'є каслинського литва кінця XIX ст.

Серед уральських заводів Російської імперії найбільш популярним став Каслинський ливарний завод. У 1747 р. купцем Я. Коробковим був заснований невеликий ливарний завод на березі оз. Касл. наступними власниками якого стала родина відомих купців Демидових. При нових власниках на заводі почали виготовляти якісне залізо з клеймом «Два соболі», яке користувалося великим попитом.

У XVIII ст. майже на всіх уральських заводах почали виготовляти фігурне лиття з чавуну – пічні заслінки, іграшки, посуд, праски, вазони, садові меблі, огорожі для пам'ятників і парків. Однак, Каслинський завод став одним із кращих, що спеціалізувався на випуску художнього литва високої якості. Технічне оснащення заводу й технологія чавунного лиття базувалася на передових досягненнях англійської та німецької металургії. Починаючи з 1850-х років, майже третина виробів на заводі виготовлялася за зразками західноєвропейських майстрів. Першими художніми виробами стали підсвічники й ажурні тарілки за зразками Берлінської Королівської мануфактури.

З розповсюдженням моди на історизм і еkleктику в інтер'єрах, почали прикрашати кабінети й вітальні різноманітними незвичними предметами, які пізніше отримали назву «кабінетні скульптури» – чорнільні прибори, підсвічники, тарілки, вази для фруктів, попільнички, підставки для годинників і олівців. У 1850-1860 роках кількість художніх виробів кабінетної скульптури значно збільшується завдяки залученню досвідчених майстрів-формувальників і чеканників. Важлива роль у формуванні неповторного образу каслинського художнього литва належить скульпторам, випускникам Петербурзької Академії мистецтв – М.Д. Канаєву та М.Р. Баху, які заснували художню школу на заводі в м. Каслі, де навчали прийомам рисунку, ліпки, формуванню та гравіруванню. Цього часу розширюється асортимент литих чавунних виробів – невеликих за розмірами копій витворів відомих російських скульпторів П.К. Клодта, І.П. Віталі, Є.О. Лансере, О.Л. Обера, М.І. Ліберіха.

У 1867 р. каслинський завод стає учасником Всесвітньої виставки в Па-

ΕΑΑΨΙ ΑΟΙ Α ΝΕΟΕΥΙ ΟΟΘΑ ΕΑΝΕΕΙ ΝΥΕΙ ΑΙ ΕΕΟΑΑ

рижі, а в 1870 р. отримує «Велику золоту медаль» на Всеросійській мануфактурній виставці у Санкт-Петербурзі. З 11 представлених виробів було представлено 9 кабінетних скульптур, в т.ч. «Трубач», «Сетер», «Вовк і журавель», чавунні шахи, а також скульптурки, виготовлені за моделями відомого французького скульптора-аніمالіста П.Ж. Мена «Кінь в огорожі» та російських скульпторів П.К. Клодта – «Кінь з попоною», «Кінь-кляча»; М.Д. Канаєва – «Підсвічник», «Вакханка біля дерева», «Лавровий вінок», ваза «Раковина»; М.Р. Баха – прес-пап'є «Глухар на току», «Повалене дерево та куріпка», чорнільниця «Битва пугача з яструбом».

Кабінетна скульптура не була основним джерелом прибутку Каслинсько-

домі вільні копії його кінних груп з Анічковаго мосту в Санкт-Петербурзі. Найбільш виразний – «Кінь з попоною», де композиція розгорнута по діагоналі, створюючи враження бунту природних сил.

Найбільший успіх випав на долю каслинських майстрів у 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі. Спеціально для виставки було відлито чавунний павільйон, який отримав «Велику золоту медаль» і гран-прі «Кришталевий глобус» – найвищу нагороду. Зараз павільйон відтворено за паризькими фотографіями і знаходиться в музеї м. Єкатеринбурга. В 1978 р. «Каслинський чавунний павільйон» було внесено до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У радянський час роботу каслинських заводів було відновлено. Сьогодні завод випускає сучасну продукцію, а також кабінетну скульптуру за взірцями майстрів XIX ст.

Ніжинський екземпляр кабінетної скульптури кінця XIX ст. прес-пап'є «Кінь біля огорожі» є зразком, створеним за проектом П.Ж. Мена. Але ця скульптура відрізняється від відомих зразків чеканкою, гравіруванням гриви та хвоста, високою огорожі, що свідчить про нечисленність тиражування таких предметів. Вироби каслинських майстрів давно стали антикварними речами, що високо цінуються на різноманітних аукціонах і художніх салонах. Проте, їх цінність не лише матеріальна, але й художня, адже творили витвори відомі митці, в цих ливарних виробах відображені певні мистецькі напрями, художні засоби тощо.

Найбільш точну оцінку кабінетній скульптурі каслинського литва дав професор Б.В. Павловський: «каслинские отливки обладают великолепными художественными, пластическими качествами, не уступая в лучших своих образцах бронзе. Техническая безукоризненность отливок, а следовательно, и художественная, эстетическая выразительность чугуна камерного, или, как тогда говорили, «кабинетного», литья объясняется тремя факторами. Прежде всего, высокими качествами чугуна, способного выявить и передать все мельчайшие детали, своеобразия лепки скульптурного оригинала ... Во-вторых, особым, неповторимым природным качеством формовочных песков. Природа щедро одарила ими Касли. И третьим, главным залогом успеха и славы стало уникальное, неповторимое мастерство каслинских рабочих – подлинных художников, превративших тяжёлый грубый чугун в тончайший, податливый, как чёрный воск, материал пластики».

го ливарного заводу й становила лише чверть від загального асортименту виробів. Але це була своєрідна візитівка, можливість показати високу якість продукції заводу, – адже для виготовлення кабінетної скульптури потрібна злагоджена майстерність цілого колективу майстрів-скульпторів, ливарників, чеканників. Починається процес з майстра-ливарника, який відливає за моделлю таким чином, щоб отримати якомога менше швів. Без майстерності чеканника неможливо створити художній виріб, який надає об'ємності й рельєфності виробу, чіткість деталям, загальному контуру, гравірує деталі. Завершується виготовлення кабінетної скульптури фарбуванням у традиційний чорний колір, ідеальне фарбування – також мистецтво.

У 70–90-х роках XIX ст. творчість каслинських майстрів досягає міжнародного визнання на виставках у Мілані, Філадельфії, Лондоні, Копенгагені. Роботи П.К. Клодта стали класичними зразками литва. Широко ві-

Ірина РАДЕЙ

науковий співробітник
НКМ імені
Івана Спаського

Листівки... Їх сьогодні безліч. Полиці сучасних книгарень наповнені яскравими й барвистими картками, які ми звикли дарувати й отримувати у подарунок на свята чи до пам'ятних дат. Унікальність листівок зумовлюється тим, що на зворотному боці особисте звертання зберігає тепло рідних або дружніх рук. Кажуть, що без листівок справжнє свято неможливе – вони створюють особливий настрій щастя і радості.

Листівки приховують у собі надзвичайно багато цікавих відомостей з історії, матеріали про архітектуру, музику, мистецтво. На деяких зображено моменти життя й діяльності видатних особистостей.

Повернімося до історії виникнення листівки, яка зовсім інакше виглядала, порівняно до сучасної.

Народження поштової листівки – 1 жовтня 1869 р., м. Відень. На теренах Російської імперії перша листівка з'явилася лише у січні 1872 р. Це була картка розміром 12,5х9 см, надрукована на щільному сірувато-білому папері, без ілюстрацій. Лицьовий бік призначався для адреси, зворотний – для письмового повідомлення. На лицьовому боці між гербом і місцем для марки було зазначено «Открытое письмо». У травні того ж року з'явилися поштові картки з надрукованими марками: 3 копійки – для внутрішньоміської кореспонденції, 5 коп. – для міжміської.

З 1886 р. російські поштові картки перейшли на стандартний міжнародний формат. Назва і новий текст на них друкувалися двома мовами – російською та французькою: «Всемирный почтовый союз. Россия. Union postale universelle. Russie. Открытое письмо. – Carte postale». За місяць з'являються перші подвійні поштові картки. Їх зовнішнє оформлення відрізнялося двомовними написами «С оплаченным ответом. – Avec réponse payee» та «Для ответа. – Reponse». Відтак, відправник сплачував 2 картки, використовуючи для листа лише одну, адресатові тільки лишалося відокремити чисту листівку, щоб безкоштовно надіслати відповідь.

19 жовтня 1894 р. Міністром внутрішніх справ було дозволено випускати бланки відкритих листів (тобто листівки) приватним виготовлювачам.

І АБО² ЕЄЇНО²АЕЕ ОЕДА-І Е

До цього часу монопольне право належало імперському поштовому відомству. В 1909 р. змінилася назва: листівка почала офіційно йменуватися «Почтовая карточка».

Значно підвищився інтерес до листівок, коли з'явилася можливість нанесення на них фотографічних відбитків, насамперед фото різних краєвидів, а також різних клішованих написів. У 1895 р. ілюстровані листівки з'являються в Москві, Петербурзі та в Криму.

Доречно згадати про діяльність російського видавництва «Спільноти св. Євгенії», яке у передреволюційні десятиліття випускало ілюстровані листівки, зокрема з репродукціями витворів образотворчого мистецтва. Добра діла справа видання листівок користувалася підтримкою з боку творчої інтелігенції. Значну допомогу видавництву надавали О. Бенуа, В. Васнецов, М. Періх, М. Самокиш й інші. Серед продукції видавництва займали чільне місце листівки, присвячені Києву, де містилися міські краєвиди за гравюрами та фотографіями середини XIX ст.

На думку відомого філокартиста Михайла Забочена, однією з перших листівок, виданих на території Підросійської України є поштовим штемпелем, на якому зазначено «Киев, 23 марта 1896». Листівка містила виконаний у техніці хромолітографії монтаж трьох видів Києва: «Пам'ятник св. Владимиру», «Цепной мост», «Вид Днепра» і прикрашений

віньєткою з квітів. Листівку було видано книжковим магазином С.В. Шульженко – про це свідчить напис французькою мовою «Papeterie S. Kuljenko». До перших видань також належить серія листівок-вітань, випущених книжковим магазином Петра Барського в Києві «Поклон из Киева». Листівка-монтаж «Пам'ятник св. Владимиру», «Лаврская церковь», «Цепной мост» із цієї серії була погашена поштовим штемпелем у Києві 13 вересня 1896 г.

До перших листівок із краєвидами Ніжина належить віддрукована в Лейпцигу в 1898 р. листівка-монтаж «Поклон из Нежина», де зображено Ніжинський історико-філологічний інститут, Миколаївський собор і пам'ятник Миколі Гоголю. Гоголівські місця в Ніжині представлені також на листівках московського видавця Д.П. Єфімова – Історико-філологічний інститут, Гоголівський сквер, краєвиди вулиці Гоголя тощо.

Зазначимо, що ці ж об'єкти зобразив і ніжинський фотограф О. Серебренник на листівках, які були надруковані у Варшаві.

Значний інтерес представляє фотолістівка з написом: «100-летний юбилей Н.В. Гоголя. 1809–1909». Речь директора института И.И. Иванова при открытии памятной гоголевской доски. Нежин. Фот[ография] А. Серебренника». В такий спосіб було увічнено ключову подію під час святкування 100-річчя від дня народження видатного випускника ніжинського вищого навчального закладу. На світліні зображені викладачі, студенти, гімназисти з квітами, оркестр і хор.

Загалом, фонди Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського містять значну колекцію листівок, насамперед із краєвидами Ніжина. Частина їх можна побачити безпосередньо в експозиції відділу «Поштова станція».

на фото: листівки «Поклон з Ніжина» та «Народна поезія» (фонди НКМ імені Івана Спаського)

на фото: листівки «Поклон з Ніжина» та «Народна поезія» (фонди НКМ імені Івана Спаського)

**ОЛЕКСІЙ
ФАТЮК**

завідувач відділу
"Природа Приостер'я"
НKM імені
Івана Спаського

Одягаються в асфальт і штучні матеріали наші міста й села. Необхідні зручності для праці, розваг і відпочинку отримує сучасне людство. Проте, все більше людей намагається проводити своє дозвілля спілкуючись з природою. Наприкінці кожного тижня міський транспорт заповнюють чисельні рибалки, мисливці, туристи й шанувальники покопирсатися на садовгородних ділянках. Багато хто влаштовує куточки природи в себе вдома, щоб після трудового дня провести час у приємних турботах про домашніх улюбленців – кімнатних рослин, чотириногих або пернатих друзів. І це не дивацтво: загляньте до акваріумістів, кінологів, фенологів; відвідайте виставки, які вони влаштовують; зайдіть до зоомагазинів, – і ви там побачите і юнака, і домогосподарку, і вченого, і пенсіонера. Всіх цих людей об'єднує можливість близького спілкування з природою, яка дає їм радість. Для одних – це пізнання природи шляхом спостереження за живим створінням. Для інших цей об'єкт дає естетичну насолоду. Ще хтось бачить у тваринах своїх друзів, які потребують їх любові й, у свою чергу, відповідають своєю відданістю. Але чи є користь від таких уподобань суспільству загалом?

Насамперед треба згадати про роль домашніх тварин у вихованні у дітей власне людських якостей – відповідальності, розвитку доброти та витримки. Дитина, яка слідувала за собакою, птахом або хом'ячком вдома, ніколи не буде проявляти агресію до живих створінь у його природному середовищі; юний

акваріуміст на все життя запам'ятає роль чистої води для всього живого. Захоплення тваринами заповнює вільний час дітей, збагачує їх і природничими, і соціальними знаннями. Багатьом із них дитячий досвід утримування тварин допомагає знайти своє покликання в житті – у дорослому житті вони стають біологами, ветеринарами, працюють у лісовому господарстві тощо.

Саме цю мету переслідує створений при відділі «Природа Приостер'я» Ніжинського

хотять на екскурсії отримують нові цікаві знання про життя тварин у природі, деякі маловідомі факти, які вони використовують згодом на уроках у школі. Багато хто не може, за певних причин, утримувати вдома кімнатних улюбленців. Тому вони із задоволенням багаторазово відвідують куточок живих тварин, кожен раз отримуючи заряд доброти й насолоду від спілкування з братами нашими меншими.

З-поміж мешканців зоокуточку відділу улюбленцями всіх відвідувачів шкільного віку є лабораторні щури, які привертають увагу своєю рухливістю та життєлюбним характером. Але мало хто знає, що щури можуть вижити у важких умовах, тому з ними так важко боротися. Вони не бояться радіації, можуть жити та розмножуватися як за дуже низької температури, так і в умовах сорокаградусної спеки. Після падіння з великої висоти

щури не отримують травм. Також вони здатні протриматися під водою більше 2 хв, можуть обходитися двічі довше за верблюдів без води. До того ж це єдиний вид ссавців (крім людини звісно), який здатен сміятися.

На жаль, система позашкільної природознавчої освіти нині є лише слабкою подобою колись добре налагодженої мережі станцій і гуртків юних натуралістів. Але й у сучасних умовах юні дослідники роблять помітний внесок у фундаментальну науку. Без витрат державних коштів вони ведуть спостереження, багато з яких неможливо здійснювати в природних умовах. Досвід аматорів широко використовується як у теоретичних дослідженнях, так і в практичній діяльності професійних екологів, біоніків, фізіологів й інших.

До того ж, сучасна медицина визнає, що захоплення кімнатними тваринами й рослинами для багатьох має потужний лікувально-терапевтичний ефект, насамперед у боротьбі з «цивілізаційними» хворобами – стресами, неврозами, депресіями тощо.

кого краєзнавчого музею імені Івана Спаського зоокуточок, у якому утримуються різноманітні гризуни, акваріумні риби, плазуни тощо. Діти, які при-

Науково-популярна газета «Ніжинські старожитності»

Засновники: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Ніжинський краєзнавчий музей ім. Спаського І.Г. Ніжинської міської ради Чернігівської області
Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 18714-7514P від 14.02.2012 р.

Адреса редакції: вул. Батука, 6, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
E-mail: nizhynski_starozhytnosti@ukr.net
тел. +380-68-3535957 (головний редактор), +380-4631-22248 (відповідальний секретар)
Комп'ютерний набір і верстка – Ганна Бичковська
Обсяг – 1,0 друк. арк.

Газета надрукована у ТПК "Орхідея" ФОП Лук'яненко В.В., м. Ніжин, вул. Леніна, 13а
тел. +380(4631)51505, e-mail: holdingvv@gmail.com
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 3020 від 02.11.2007 р.

Підписано до друку 05.03.2012 р. Наклад 500 примірників. Замовлення №

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів)

За точність викладених фактів і цитувань несе відповідальність автор (автори)

Редакційна колегія

Сергій Зозуля
(головний редактор)
Геннадій Назаренко
Олена Титова
Олександр Самойленко
Олександр Морозов
Геннадій Дудченко
Наталія Дмитренко
(відповідальний секретар)

Розповсюджується безкоштовно

Запрошуємо до творчої співпраці
як професійних дослідників,
так і краєзнавців-аматорів